

De korstmossen van het voorjaarsweekend 2011 naar Drenthe

Henk Timmerman

Van vrijdag 29 april tot en met zondag 1 mei 2011 trok een klein gezelschap lichenologen (André Aptroot, Laurens Sparrius, Dirk-Jan en Kirsten Dekker, Maaïke Vervoort, Dieuwke Donders en Henk Timmerman) door zuidoost-Drenthe op zoek naar korstmossen. Die werden in ruime mate aangetroffen, want de uiteindelijke lijst van waarnemingen beslaat ruim 200 soorten. Het weer was uitzonderlijk goed voor de tijd van het jaar, wat de excursies vanaf camping 't Vlintenholt in Odoorn alleen maar aangenamer maakte.

Inleiding

Drenthe is met BLWG-weekenden niet echt vaak bezocht, en vaak werd dan vooral het zuidwestelijke deel rond Dwingeloo aangedaan. Lichenologisch is Drenthe echter wel goed onderzocht, waarbij vooral de hunebedden, de epifyten op dorps- en wegbomen en de terrestrische bewoners van de belangrijkste zandverstuivingen en heidegebieden goed in kaart zijn gebracht. Echt witte gebieden zijn er in zuidoost-Drenthe dus niet, maar er konden nog heel wat aanvullende gegevens worden verzameld. Tijdens het weekend richtte de aandacht zich vooral op begraafplaatsen, waarvan er maar liefst negen werden bezocht: Sleen (hervormde en joodse), Oosterhesselen, Westerbork, Witteveen, Odoorn, Barger Oosterveld, Klazienaveen en Dalen. Verder werden de oude bakstenen kerken van Sleen, Oosterhesselen, Westerbork en Dalen op steenbewoners nageplozen, en verder ook menige zwerfsteen die zich op onze weg bevond. De vaak zeer oude bomen rond de bezochte kerken werden vaak ook meegenomen. Ook enkele 'echte' natuurgebieden kregen onze aandacht, waaronder de boswachterij

Odoorn, het Odoornersand en enkele oud bos-relictten nabij Noord-Sleen, Valthe en Weerdinge.

Begraafplaatsen

De negen onderzochte begraafplaatsen verschilden nogal in het totale aantal soorten en zeldzaamheden. De toppers waren de begraafplaatsen van Odoorn en Oosterhesselen, waar meerdere echte zeldzaamheden werden gevonden. Op de oude begraafplaatsen bleken in een uurtje wel 60 tot 80 soorten te vinden zijn. Hoe soortenrijk een klein deel van een atlasblok met daarin een oude kerk, muurtjes, wat bomen en een begraafplaats kan zijn, bleek in Westerbork, waar in zo'n klein gebied 97 soorten werden genoteerd.

In Odoorn vielen de vele *Cladonia*'s op, waaronder ook *Cladonia pocillum* (duinbekerms), een soort die buiten de duinen en Zuid-Limburg maar zelden wordt gevonden, en in Drenthe verder maar op één plek is aangetroffen. Ook *Collema fuscovirens* (bolletjes-geleimos) vormde hier de tweede vondst voor Drenthe. *Agonimia tristicula* (gewoon haarschubje) was een derde bijzondere vondst, en werd hier en op de begraafplaats van Oosterhesselen voor het eerst voor de provincie genoteerd. De zwarte grafkost (*Placynthium nigrum*) is een zeldzame soort die kenmerkend is voor oude, liggende grafzerken van harde kalksteen. In Odoorn bleek hij echter ook op een beschaduwde, betonnen rand langs een grafzerk te groeien, en dat is voor Nederland heel ongebruikelijk. In totaal werden in Odoorn 79 soorten genoteerd.

De schitterend buiten het dorp gelegen begraafplaats van Oosterhesselen leverde de tweede Drentse vondst van *Agonimia*

tristicula op. Een leuke vondst was hier de metaalliefhebber *Stereocaulon nanodes* (spoorkorrelloof) op baksteentjes onder een grafhek. De toppers van deze dodenakker waren echter *Xanthoparmelia pulla* (donkerbruin dijkschildmos) en *Buellia badia* (grafstrontjesmos) op liggende grafzerken. *Xanthoparmelia pulla* is een zeer

zeldzame Rode Lijst-soort die vooral op dijken te vinden is, dus hier werd hij zeker niet verwacht. Uit de Nederlandse naam van *Buellia badia*, grafstrontjesmos, blijkt zijn voorkeur voor grafstenen, al is het ook een soort van hunebedden. Hij kwam hier in vele exemplaren op een enkel graf voor.

Figuur 1. De oude graven op de begraafplaats van Odoorn hebben nog nooit zo veel bezoek gehad als tijdens ons voorjaarsweekend (foto: Dirk-Jan Dekker).

De begraafplaatsen van Dalen, Klazienaveen en Sleen leverden geen bijzonderheden op, evenmin als de joodse begraafplaats nabij Sleen. Die van Westerbork, een schitterend door viooltjes opgevrolijkt terrein, was een stuk interessanter met veel *Cladonia*'s, waaronder *Cladonia portentosa* (open rendiermos) op een houten grafmonument, *Calicium viride* (groen boomspijkertje) op een oude es en *Diploschistes muscorum* (duindaalder) in een grafperk. Nabij Witteveen werd de in het bos gelegen begraafplaats bezocht: te veel schaduw om veel lichenen een kans te geven, maar toch de groeiplaats van

Opegrapha demutata die in Nederland tot deze vondst maar drie keer eerder was genoteerd. Deze op *O. ochrocheila* gelijkende soort is een strikte steenbewoner met witbepoederde apotheciën. Hij groeit bij Witteveen laag op de noordzijde van een kleine staande zerk van harde kalksteen. Dit schriftmos lijkt veel minder zeldzaam te zijn dan tot nu toe is aangenomen. Zo werd hij onlangs op beschaduwde baksteen gevonden op de kerk van Ransdorp (Noord-Holland) en de kazerne van het fort van Vuurtoreneiland bij Durgerdam (vondsten en determinatie A. Aptroot). Een soort om in de gaten te houden, dus. Hij

mist een Nederlandse naam, en hierbij stellen wij gezien zijn voorkeur 'Schaduw-schriftmos' voor.

Oude begraafplaatsen bieden uiteraard meer soorten dan jongere, maar ook die kunnen bijzonderheden opleveren. Dat bewees de begraafplaats van Barger Oosterveld nabij Emmen, waar *Caloplaca subpallida* (bleek dijkzonnnetje) werd gevonden op leisteen. Het bleek dijkzonnnetje gold tot voor kort als een zeer zeldzame soort die vrijwel alleen op basaldijken langs de Waal voorkwam, en daar door de dijkverzwaringen grotendeels is verdwenen. Hij wordt nu echter

ook op substraten als grafzerken of baksteen gevonden, en dat door het hele land. Ook in Vlaanderen is hij bekend van begraafplaatsen. Een grasveld vol kwijnende appelbomen leek op het eerste gezicht niet erg veelbelovend, maar daarin vergisten we ons heerlijk. *Strigula jamesii* (booms pikkkel) en *Scoliciosporum sarothamni* (soredieuze spiraalkorst) waren al interessant om te vinden, maar dat gold zeker voor het in Nederland enorm afgenomen iepenzonnnetje (*Caloplaca luteoalba*), de allereerste vondst voor Drenthe, en de steeds vaker genoteerde *Catillaria nigroclavata* (boomrookkorst).

Figuur 2. Het rossig schriftmos (*Opegrapha gyrocarpa*), is in Nederland een zeldzame, vrijwel tot oude kerken beperkte soort. Hij is ook op afstand te herkennen aan de typische grijs met roze tint en het zwarte prothallus (foto: Henk Timmerman).

Kerken, muurtjes en zwerfstenen

Met oude kerken, hunebedden, begraafplaatsen en allerlei zwerfgesteente beschikt Drenthe over een voor Nederland groot habitat voor steenbewonende korstmossen. Veel oude kerken zijn er echter niet in deze vroeger erg dunbevolkte en bijzonder arme provincie. De vier bekeken kerken waren niet bijzonder rijk, maar hadden wel een paar leuke soorten, zoals de in Oosterhesselen en Westerbork aan-

getroffen schriftmossen *Opegrapha calcarea* (muurschriftmos) en *Opegrapha gyrocarpa* (rossig schriftmos). Muurtjes rond kerken zijn soms ook leuk om te bekijken, en daarbij was die van Dalen opvallend door het voorkomen van soorten die gewoonlijk op bomen groeien, zoals *Fellhanera subtilis* (schaduwdruppelkorst), *Parmelina tiliacea* (lindeschildmos) en *Phlyctis argena* (lichtvlekje). De sporendruk vanuit omringende bomen is in zo'n

habitat blijkbaar zo groot dat deze soorten overspringen van bomen op steen. Echte hunebedden werden bij het voorjaarskamp overgeslagen, maar op onze tochten troffen we menige zwerfsteen aan die het bekijken waard was. Zo rijk als hunebedden zijn deze stenen echter nooit. Een leuke verrassing was het zeer zeldzame Gewoon landkaartmos (*Rhizocarpon geographicum*), op de gespleten zwerfkei bij

restaurant Poolshoogte in de boswachterij Odoorn (3e recente vondst Drenthe). Andere zeldzame vondsten op steen waren ondermeer *Thelocarpon laureri* (gewone stuifmeelkorst) op een granieten monument in Nieuw-Balinge en *Micarea lithinella* (grinddoogje) op graniet in het veld van het Schapenpark in boswachterij Odoorn.

Figuur 3. De deksteen van het kunstwerk in het Schapenpark in boswachterij Odoorn bleek helaas onbereikbaar voor lichenologisch onderzoek (foto: Henk Timmerman).

Schapenpark boswachterij Odoorn

Een groot deel van de boswachterij Odoorn heeft in een periode van 100 jaar een merkwaardige ontwikkeling doorgemaakt. Wat begon als uitgestrekt heideveld, werd begin 20e eeuw bebost en door een grote storm begin jaren '70 weer volledig kaalgeslagen. Daarna is het terrein, dat nu Schapenpark heet en begraaasd wordt door een schapenkudde, weer aan de natuur overgelaten. In 40 jaar tijd is een open heide en grasgebied ontstaan met wat overgebleven naaldbomen en loofbomen

langs de paden die het stormgeweld wel wisten te doorstaan. In het veld zijn nu 14 *Cladonia*-soorten te vinden, en ook *Cetraria aculeata* (gewoon kraakloof). Op vrijstaande eiken werd een baardmos gevonden, *Usnea hirta* (bleek baardmos). Het meest interessante habitat in dit gebied bleek ook het meest vermoedende voor de knieën: de keien van de oude veldweg door het gebied. Daar vond André Aptroot de zeer zeldzame en ernstig bedreigde roze heikorst (*Dibaeis baeomyces*), waarvoor Drenthe een van de

laatste strohalmen is waar de soort zich in ons land aan vastklampt. Aan de noordrand van het Schapenpark staat een merkwaardig kunstwerk midden in het veld: Ode aan de Zon. Het bestaat uit graniet uit Bretagne en is hier in 2000 geplaatst. Voor plaatsing heeft de kunstenaar het met een hogedrukspuit schoongespoten, dus we kunnen ervan uitgaan dat de lichenen die er nu op groeien inheems zijn. Er zaten aardige soorten bij, maar André vond de kei boven op de pilaren er het meest interessant uitzien. Een gewaagde beklimming is echter mislukt, dus een volgende onderzoeker moet een ladder meenemen.

Oud bos-relicten

Restanten oud bos kunnen bijzondere soorten herbergen, en daarom werden de Paasberg bij Noord-Sleen, Valtherspaan in het Valtherbos en het Weerdinger Meerbosch bij Weerdinge bezocht. De Paasberg leverde niets bijzonders op. Het Valtherspaan lag voor de tijd van de grote ontginningen als een eenzaam bos in een eindeloze vlakte van heide. Het is nu door nieuwe bossen omgeven, maar nog steeds heel duidelijk herkenbaar als oud bos. Oud bos-soorten konden er echter niet worden gevonden. Dat was wel het geval in het kleine Weerdinger Meerbosch, met *Graphis scripta* (gewoon schriftmos) op een eik en de zeldzame kleine runenkorst (*Arthothelium ruanum*). De laatste soort komt in Nederland buiten dit soort oud bos-relicten in Drenthe nauwelijks voor.

Bossen en zandverstuivingen

De ontginningsbossen van Drenthe zijn over het algemeen zo droog en schaduwrijk dat er weinig bijzondere korstmossen te verwachten zijn. Pas als het bos veel natuurlijker en open wordt, zoals op het hierboven beschreven Schapenpark in de boswachterij Odoorn, krijgen meer soorten een kans. Een leuke vondst in de laatste boswachterij was *Micarea misella* (steel-oogje) op hout.

De zandverstuivingen van Drenthe zijn meest zeer goed onderzocht op lichenen.

Er zitten zeer rijke terreinen bij, waaronder het Odoornersand boven Odoorn. Hier werd met de groep een experimentje gedaan om te zien hoeveel soorten een bepaald aantal mensen in korte tijd weet te vinden. Het groepje met de echte specialisten 'won' uiteraard. In totaal werden er 18 soorten *Cladonia* genoteerd, waaronder de voor het binnenland tegenwoordig heel bijzondere *Cladonia ciliata* (sierlijk rendiermos). De laatste soort is buiten de kuststreek zelfs zo zeldzaam geworden dat het groepje menig keer werd gemaand niet op de *ciliata* te trappen.

Dit mooie stuifzandgebied vormde een aangename afsluiting van een BLWG-weekend waarop de lichenologen in de meerderheid bleken, wellicht een unicum in onze lange geschiedenis!

Auteursgegevens

H.J. Timmerman, Zoom 1528, 8225 KJ Lelystad, optieplus@planet.nl

Abstract

Lichenological report of the BLWG spring meeting 2011 in the southeastern part of Drenthe, Netherlands.

The BLWG spring meeting 2011 was held in a region where the epiphytic lichens and the species of erratic boulders and inland dunes are already well documented. Our exploration was thus concentrated mainly on nine old and new churchyards, some very old churches and remnants of ancient woodland. The older churchyards proved to sustain many species, up to 80 in total, with Odoorn and Oosterhesselen being the most prolific. An interesting find in Odoorn was *Placynthium nigrum* on concrete, for this region a very unusual substrate for this species. The rare *Opegrapha demutata* was found in the churchyard of Witteveen. It was only the fourth record for the Netherlands, but there is reason to believe this species is overlooked in this country. Recently, it has been found on shaded brickwork of an old church and a fortification. The find of *Caloplaca subpallida* in the churchyard of Barger Oosterveen was unexpected, but records of this species in similar habitats are increasing. On a forest road near Odoorn small thalli of *Dibaeis baeomyces* were found, now a critically endangered species in the Netherlands. For inland dunes, *Cladonia ciliata* has unfortunately reached the same status, but it is still present in the Odoornersand.